

'תחת אדום ולא תחת ישמעאל' – גלגולו של מאמר

Author(s): ספטימוס ד'

Reviewed work(s):

Source: *Zion / ציון*, Vol. ב (תשמ"ב), pp. 103-111

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70040402>

Accessed: 26/11/2011 15:16

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion /*.

<http://www.jstor.org>

'תחת אדום ולא תחת ישמעאל' – גלגולו של מאמר

מאת דב ספטימוס

רעיון הגלות של ימֵי־הביניים ירש מתקופת התלמוד שניים מסמליו העיקריים – 'אדום' ו'ישמעאל'. זיהוי אדום עם רומי וכן ישמעאל עם הערביים נפוץ בדברי חז"ל¹. אומנם חסר בדבריהם קשר רעיוני של ממש בין סמלים אלה – וכי מה עניין רומי אצל שבטי דרורים או נפטים? באה מציאות ימֵי־הביניים (התנצרות אדום, עליית דת ישמעאל וכיבושיה) וקשרתם כשלהבת בגחלת: שני צאצאיהם הסוטים של אבות ישראל מחלקים עתה את העולם, תובעים לעצמם ברית אבות, מראים לישראל איבת אח מרוחק ומשתעבדים בו בכוח קשתם וחרבם. נמצא כי זיווג 'ישמעאל' ו'אדום' הוא מסימניה המובהקים של הסימבוליקה של ימֵי־הביניים².

אומנם 'מאמר חז"ל' המניח כבר הקבלה כזו בין אדום וישמעאל מצוטט על־ידי ר' מנשה בן ישראל (בוויכוח נגד עלילת הדם) ב־ *Vindiciae Judaeorum* שלו (1656).

שביתנו תחת המוסלמים היא הרבה יותר מעיקה ומצערת מ[מה שהיא] תחת הנוצרים. וכך אמרו קדמונינו: 'יותר טוב לדור תחת אדום מ[לדור תחת] ישמעאל'. כי הם [הנוצרים] עם יותר מנומס ומשכיל ובעלי מדיניות יותר טובה כמו שמצאה אומתנו מן הניסיון. כי מלבד היהודים מן הסוג היותר אציל וטוב כאלה הגרים בחצר קונסטאנטינופול, מתנהגים עם המון היהודים המפוזרים בארצות האחרות של

1 ראה למשל: G. Cohen, 'Esau as Symbol in Early Medieval Thought', in: A. Altmann (ed.), *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, Cambridge 1967, pp. 19–48; M. Steinschneider, *Polemische und apologetische Literatur in arabischen Sprache*, Leipzig 1877, pp. 256–261.

2 L. Zunz, *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, Frankfurt a. M. 1920, pp. 462–465. ראה למשל: מדרש תהלים יח לה (מהדורת ש' בוכר, עמ' 162). כמובן שלפעמים נזכרים בני ישמעאל ועשו ביחד, גם במקורות קדומים, בתורת צאצאי אברהם. באגדה הקדומה על הצעת התורה לאומות, נראה מתוך פירוש מדרשי לדברים לג ב, כי לכתחילה נודווגו עשו וישמעאל ואחר כך ניתוספו אומות אחרות מקל וחומר; ראה: רמב"ן לדברים שם; וראה: 'היינמן, אגדות ותולדותיהן, ירושלים תשל"ד, עמ' 158, 238 הערה 76. בימֵי־הביניים לפעמים ביכרו דווקא את הנוסח הקצר מטעמים פולמוסיים; ראה למשל: זוהר, ח"ג, דף קצ"ב. אומנם נראה כי בדברי זוהר משתקף ההווי הימֵי־ביניים בשינוי אחר: בדברי חז"ל מסורבים בני ישמעאל לקבל את התורה מחמת 'לא תגנוב' ואילו בוהר – מחמת 'לא תנאף' (טעמם של עמון ומואב בדברי חז"ל). שינוי זה כנראה משקף את התדמית הימֵי־בינימית של האיסלאם; ראה למשל: רמב"ם, הלכות תשובה ח ו; ר' אברהם אבן עזרא אצל: ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א, ירושלים תשכ"א, עמ' 578. (אומנם ראה כבר קידושין מט ע"ב).

הקיסרות המוסלמית באסיה ובאפריקה בשפע זלזול ובוז. יוצא, כי אילו היתה הקרבת ילדים זו תוצאה של שנאה, צריכים היו לבצע אותה יותר על המוסלמים... אומנם... למרות כל שנאתם לנו, לא זיפו עד היום עלילה כזו...³.

מניין מאמר זה המצוטט בשם 'קדמונינו'⁴?

נראה כי המאמר נמצא כבר בפירושו של ר' בחיי בן אשר לדברים ל ז ('... על איבך ועל שנאיך אשר רדפוך'):

'אויבך' — 'ישמעאל', 'שונאיך' — עשו... והן שתי האומות שאנחנו משועבדים תחתיהם ומפוזרים ביניהם... ומה שהזכיר 'אויבך' על 'ישמעאל ו'שונאיך' על עשו, מפני שהאויב גדול מן השונא. כי השונא אע"פ שיריע לו יעשה על דרך הרחמנות, אבל האויב הוא שבלבו איבה עולמית, לא ישים לו רחמים... ומפני שבני ישמעאל קשין לישראל יותר מבני עשו, לכך קראן הכתוב 'אויבך'. וכן אמרו: 'תחת אדום ולא תחת ישמעאל'⁵.

מסתבר כי 'it is better to inhabit under Edom then Ismael' אינו אלא תרגום של 'תחת אדום ולא תחת ישמעאל'. גם מלשון ר' בחיי נראה כי מאמר זה מצוטט כדברי חז"ל. במסכת שבת יא ע"א נאמר בשם רב: 'תחת ישמעאל ולא תחת גוי, תחת גוי ולא תחת חבר, תחת חבר ולא תחת תלמיד חכם, תחת תלמיד חכם ולא תחת יתום ואלמנה'⁶. בפירוש ר' חננאל מוחלפת הגירסה: 'תחת גוי ולא תחת ישמעאל...'⁷. נראה כי מנוסח זה — על-ידי החלפת 'גוי' ב'אדום' — נולד המאמר 'תחת אדום ולא תחת ישמעאל'.

3 'Our captivity under the Mahumetans is farre more burdensome, and grievous then under the Christians, and so our ancients have said, *it is better to inhabit under Edom then Ismael*, for they are a people more civill, and rationall, and of a better policie, as our nation have found experimentally. For, excepting the nobler, and better sort of Iewes, such as live in the Court of *Constantinople*, the vulgar people of the *Iewes* that are dispersed in other countries of the Mahumetan Empire, in *Asia* and *Africa*, are treated with abundance of contempt and scorn. It would therefore follow, that if this sacrificing of children be the product and result of hatred, that they should execute and disgorge it much more upon the Mahumetans... But... notwithstanding all their despite against us, they never yet to this day forged such a calumnious L. Wolf, *Menasseh Ben Israel's Mission to Oliver Cromwell*, London 1901, p. 113. אצל: 4 נראה כי 'our ancients have said' בלשון ר' מנשה אינו אלא תרגום 'קדמונינו אמרו' בו רגיל ר' אברהם אבן עזרא לצטט דברי חז"ל. ראה: ר' יוסף טוב עלם, צפנת פענח, מהדורת ד' הערצאג, קראקא תרע"ב, עמ' 6.

5 ביאור על התורה, מהדורת ח"ד שעוועל, 'ירושלים תשל"ד, ג, עמ' תלט-תמ. על קטע זה העיר בקצרה שטיינשניידר (לעיל, הערה 1), עמ' 362.

6 על פי: רנ"ז ראבינאוויטץ, דקדוקי סופרים, שבת, מינכען תרל"ה, עמ' 15. לפנינו תוקן 'נכרי' במקום 'גוי'.

7 וכן נוסח ר' מנחם המאירי, בית הבחירה על מסכת שבת, מהדורת י' לנגה, 'ירושלים תשכ"ה, עמ' 45. נמצאים מאמרים אחרים המבדילים את 'ישמעאל לרעה'; ראה למשל: בבלי סוכה

זיהוי 'גוי' עם אדומי (נוצרי) נמצא כבר ברש"י שם⁸, ונראה הגיוני ביותר כשבא 'גוי' לצד 'ישמעאל' — כי (בעולם הימדי-ביניים) סתם גוי שאינו מישמעאל, מאדום הוא⁹. לפי פשוטו עוסק המאמר בשעבוד תחת יחידים. אומנם, אם מתעלמים מחלקו הפאראדוקסי (בעניין תלמיד חכם, יתום ואלמנה) והמיושן (בעניין חבר), נשאר רק 'תחת גוי ולא תחת ישמעאל'. 'ישמעאל', בלשון התלמוד הבבלי, משמש גם ליחיד¹⁰, אך בימדי-הביניים ודאי שנשמע יותר כשם קיבוצי לכל האומה. 'תיקון' המאמר המקוצר על-ידי החלפת 'גוי' ב'אדום' נותן לו סימטריות נאה ומושכת. שינוי קטן זה — על-ידי נעשה המאמר עניין להשוואה אנאכרוניסטית בין ארצות הנצרות לארצות האיסלאם — ודאי שמוציא את המאמר המקורי מפשוטו. אך זהו כוחו הריטורי של המאמר החדש — שעל-ידי ציטטה חלקית מלשון התלמוד עם 'תיקון' קל ו'הגיוני', הוא משיג את מבוקשו¹¹.

מתי נולד נוסח מתוקן זה, ומה היה מגמתו?

ייתכן כי ר' בחיי עצמו חידשו. אך מכיוון שהוא מצטט אותו כמאמר ידוע, מסתבר יותר

נב ע"ב; גם הסדר לפי נוסח זה — מן הסוג (גוי) אל המין (ישמעאל) — מסתבר קצת יותר מהפכו. אולי מפני הקושי בנוסח שלפנינו, פירש רש"י: "'תחת ישמעאל' — לשמשו; 'ולא תחת גוי' — אדומים שהיו רשעים יותר'. כלומר, 'גוי' כאן אינו סוג אלא מין בפני עצמו. נדמה כי מובן זה של 'גוי' הוא ימדי-ביניים. נטייה מקבילה אבל הפכית (גוי = מוסלים) נמצאת בכתבי הגניזה; ראה: S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, Berkeley: 1971, p. 278, והשווה בערוך: 'פ' 'תחת ישמעאל ולא תחת גוי' — תחת גוי סתם' (ערוך השלם, מהדורת י' קאהוט ג, תל-אביב תש"ל, עמ' 339). מלבד רש"י והערוך, גם בכתבי-יד מינכען ואוקספורד, הסדר הוא כלפנינו; ראה ראבינאוויטץ (לעיל, הערה 6). לא ערכתי בדיוק קפדנית בכתבי-יד וראשונים. שטיינשניידר (לעיל, הערה 1), עמ' 259, שלא ראה את נוסח ר' חננאל, סבר כי מאמרו של רב משקף תחושת קירבה לישמעאל. לפיכך ציין לניגוד שבין מאמר זה לדברי ר' בחיי; ראה שם, עמ' 299, וכן ראה הערת שמועל (לעיל, הערה 5). גם דברי ג' שלום (ידרוש על הגאולה לר' שלמה טוריאלי, ספונות, א [תשי"ז], עמ' 66, הערה 15) על מאמר זה, בעקבות שטיינשניידר, צריכים תיקון.

8

ראה לעיל, הערה 7.
ראה למשל: ר' משה מקוצי, ספר מצוות גדול, ויניציא ש"ז, ב, צה ע"ב (הקדמה למצוות עשה): '... שאין לנו להאמין שום גוי או ישמעאל באות או מופת שיעשה להחליף תורתנו'. (הקבלה זו של גוי וישמעאל — ובפרט הצורה 'ישמעאל' במקום 'ישמעאלי' — מורה אולי על השפעת המאמר שלנו על-פי פירוש רש"י.) ראה גם, בתקופה מאוחרת, דברי ר' אליהו קפשאלי: 'אחרי אשר כבשו האדומים את ספרד מיד הישמעאלים, היהודים שהיו במלכות ספרד נכנסו תחת מלכות הגוים...' (אצל: ח"ה בן-ששון, 'דור גולי ספרד על עצמו', ציון, כו [תשכ"א], עמ' 26).

9

ראה למשל יבמות עז ע"א: 'מלמד שחגר חרבו כישמעאל' (על-פי הלשון 'ישמעאלי' בדברי הימים א ב יז). ובמקבילה בירושלמי יבמות ח, ט ע"א: 'שחגר מתניו כישמעאלי'. ונראה כי 'ישמעאל' בבבלי הוא על משקל 'ישראל'.

10

דוגמה מעניינת לשינוי דרשני כזה מתקופה מאוחרת נמצאת בטענתו של ר' יוסף יעבץ שניסיון ההטפה הנוצרית המבוסס על הפילוסופיה 'סייעני להבין מאמרם ז"ל: 'אם יאמר לך אדם יש תורה באדום אל תאמן...'. ראה בן-ששון (לעיל, הערה 9), עמ' 48. בנוסח המקורי נמצא: '... יש תורה בגוים אל תאמן' (איכה רבה ב יג).

11

שמצאו מן המוכן¹². מכל מקום, נדמה כי מתוך עיון בדברי ר' בחיי נוכל להעלות השערה סבירה על ההקשר ההיסטורי בו נולד.

דברי ר' בחיי מיוסדים על פירוש הרמב"ן: "אויבך ושונאיך" — רמז לשתי האומות אשר ירדפו תמיד אחרינו¹³. ר' בחיי מוסיף כי איבתו של ישמעאל קשה משנאתו של עשו¹⁴, וכלשונו במקום אחר: 'אין אומה בעולם שיהיו שונאים לישראל כבני ישמעאל'¹⁵. ניכרת כאן רישומה של לשון הרמב"ם באיגרת תימן על

אומת ישמעאל, המעמיקה להרגיז אותנו ולהתפקח ברעתינו ושנאתינו כאשר הפחידנו יתברך 'ואיבנו פלילים' [דברים לב לא], וכי לא קמה מעולם על ישראל אומה יותר שונאה ממנה...¹⁶.

דברי הרמב"ם ור' בחיי משקפים את ירידת מצב היהודים בארצות האיסלאם בכלל, ואת חורבן קהילות המערב על-ידי האלמואחידים בפרט. אומנם בזה שונים הם: דברי הרמב"ם משקפים את ניסיונו ואת ניסיון נמעניו 'תחת ישמעאל', ואלו מדברי ר' בחיי נשמע משפט השוואתי של קהילה שהיא לעת עתה 'תחת אדום'.

הקהילה הספרדית התחילה לעבור מישמעאל לאדום במאה ה"א, תהליך שהגיע לשיאו באמצע המאה ה"ב, בעקבות גזירות האלמואחידים¹⁷. יהודי אל-אנדלוס שברחו לספרד

12 הנחה זו מתאימה לטיבו האנתולוגי של פירוש ר' בחיי בכלל. גם בפירושו הנ"ל לדברים ל ז, השתמש במסורות ספרדיות. על השפעת הרמב"ן והרמב"ם, ראה להלן בפנים. דוגמה אחרת מהמשך דבריו על דברים ל ז: "... ועליהם [אדום וישמעאל] אמר ישעיה ע"ה, "המתקדשים והמטהרים אל הגנות" (סו יז). "המתקדשים" אלו בני אדום.. "המטהרים" אלו בני ישמעאל שדרכן לרחוץ ידיהם ורגליהם ולא לבם שהוא העקר. פירוש פסוק זה בישיעה על רחיצת המוסלמים נמצא כבר אצל ר' יהודה אבן חיוג. ראה: א' אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, ב, ירושלים תשכ"ו, עמ' 266–267; וראה מקורות אחרים אצל: שטיינשניידר (לעיל, הערה 1), עמ' 329–331. הניגוד בין רחיצה חיצונית לרחיצת הלב נמצא כבר אצל המומר פטרוס אלפונסי (*Patrologia Latina*, 157, 602b) המשתמש במסורות יהודיות אנטי-איסלאמיות אחרות; ראה מאמרי: *Petrus Alfonsi on the Cult at Mecca*, *Speculum*, LVI (1981), pp. 517–533.

13 פירוש התורה, מהדורת ח"ד שעוועל, ב, ירושלים תש"ך, עמ' קצ (לויקרא כו טז). הקבלה כזו של ישמעאל ואדום טיפוסית מאוד לפיוט ולפרשנות הספרדית של תקופת הרקונקויסטה.

14 בכד הקמח, ערך גאולה, מפרש ר' בחיי: "אויבך" — אלו בני עשו, "ושונאיך" — אלו בני ישמעאל (כתבי ר' בחיי, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תש"ל, עמ' קיח). זהו על-פי ויכוח הרמב"ן: "אויבך" — הנוצרים, "ושונאיך" — הישמעאלים (כתבי ר' משה בן נחמן, מהדורת ח"ד שעוועל, א, ירושלים תשכ"ג, עמ' שטז). כנראה, הפך ר' בחיי את הפירוש בביאורו על התורה על-פי מגמה חדשה לראות בפסוק זה רמז לעובדה שאיבת ישמעאל גדולה משנאת עשו.

15 ביאור על התורה (לעיל, הערה 5), א, עמ' קצ (לבראשית כא יד).

16 אגרת תימן לרבינו משה בן מיימון, מהדורת א"ש הלקין, ניו-יורק תשי"ב, עמ' 94. הלקין שם מציין לדברי ר' בחיי לדברים ל ז. ציטטתי בגוף המאמר על-פי אבן חסדאי, המתרגם "... ואלתפקה פי שרנא ובגצנתא". "... ולהתפקח ברעתינו ושנאתינו". אומנם אבן תיבון מתרגם: "... ולהוציא דינים מדתם להרע לנו ולמאוס אותנו". כנראה הבין 'תפקח' — עוסק בחוכמת הפקה. לפי זה נראה כי הרמב"ם מפרש 'ואיבנו פלילים' — אויבנו מריעים לנו על-ידי המשפט!

17 ראה: י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 23–56; א' אשתור (לעיל, הערה 12), עמ' 306–334; G. Cohen (ed.), *The Book of Tradition*, Philadelphia, 1967, pp. XXVI–XXVIII.

הנוצרית ודאי שלא תמיד ראו רווחה – וכלשון פיוטו של ר' אברהם אבן עזרא: 'ביד ישמעאל לבוז היינו / נסנו אל אדום ולא חיינו'¹⁸. אומנם דעת המנהיגות היהודית היתה שאכן אפשר יהיה לקומם את אשר הרסו רשעי ישמעאל תחת חסותם של מלכי אדום. דעה זו היא מרעיונותיו המרכזיים של ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד¹⁹. וכל עוד נשאר המצב תחת אדום נוח יחסית, מסתבר כי נראתה מקוימת. רק מתוך הרקע הספרדי של המאות הי"ב והי"ג נוכל להבין את דברי ר' יוסף ג'יקטיליה:

יצחק... אמר מוטב שאתן לעשו בני ברכת העולם הזה... כדי שימשול על ישראל; מאחר שיחטאו ישראל יפלו בגלות, יותר טוב הוא שיפלו בגלות עשו אחיהם משיפלו בגלות אחרים נכרים שהם שבעים אומות... וזהו סוד 'לא תתעב אדומי כי אחיך הוא' (דברים כג ח)²⁰.

בספר הזוהר נמצא משפט דומה לזה של ר' בחיי על

ישמעאל שעשה כמה רעות לישראל ושלט בהם ועינה אותם בכל מיני עינויים וגזר עליהם כמה שמדות ועד היום הם שולטים עליהם ואינם מניחים להם לעמוד בדתם, ואין לך גלות קשה לישראל כמו גלות ישמעאל²¹.

ודאי, אין להאשים מקובלים אלה באהבה יתרה לאדום – הלא הם הדגישו את מרכזיות גלות אדום, וחלקו לשרו תפקיד-מעין-שטני²². הבדל ישמעאל ואדום אינו בין שונא לאוהב אלא בין שונא לאויב – דהיינו בין רע ליותר רע.

18 אצל שירמן (לעיל, הערה 2), עמ' 616.

19 ראה כהן (לעיל, הערה 17), עמ' 292–302.

20 יוסף בן אברהם ג'יקטיליה, שערי אורה, מהדורת י' בן-שלמה, א, 'ירושלים תשל"א', עמ' 229.

21 זוהר, ח"ב, יז ע"א; ראה י' תשבי, משנת הזוהר, א, 'ירושלים תשל"א', עמ' 82–83. גם דברי הזוהר מזכירים את איגרת תימן (לעיל, הערה 16). אין מן הנמנע כי גם דברי הזוהר השפיעו על ר' בחיי; ראה: א' גוטליב, הקבלה בכתבי רבנו בחיי בן אשר, 'ירושלים תשל"א', עמ' 167–168. הודעת הזוהר כי 'עד היום... אינם מניחים להם לעמוד בדתם' נראית מיושנת קצת לקראת סוף המאה הי"ג; ראה: ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א, 'ירושלים תשכ"ה', עמ' 274–275. יש להעיר שנמצאים בזוהר מאמרים המדברים גם על אדום כגלות הקשה ביותר: 'דלית עמא דקא מבזין לון באנפי ומרקין באנפיהו לישראל כבני אדום' (ח"ב, קפח ע"ב).

22 ראה הערתו המעניינת של ר' בונפיל, 'היהודים והשטן בתודעה הנוצרית בימי הביניים', בתוך: ש' אלמוג (עורך), שנאת ישראל לדורותיה, 'ירושלים תש"ס', עמ' 119 (בהערה). על מקומה המרכזי של גלות אדום במחשבתם של יהודי ספרד בכלל והמקובלים בפרט, היתה לרמב"ן השפעה גדולה. ראה למשל בפירושו לבראשית לב ד–כו; שמות יז ט; שמות כ, כג; ויקרא טז ח; במדבר כד כ; כתבי הרמב"ן (לעיל, הערה 14), א, עמ' 25, 283 ולהלן. מאידך, גיסא, ראה הרמב"ן באמונה הנוצרית התקדמות על האומות הקדומות וראה בעליית כוחה של הנצרות בימיו סימן משיחי; ראה בסוף פירושו לבראשית ב ג (... כי בתחילת האלף השישי תתחדש מלכות אומה שלטת ואימתי ותקיפא יתירא ומתקרבת אל האמת יותר מן הראשונות). אי אפשר לקבל את דעתו של שטיינשניידר (לעיל, הערה 1), עמ' 359, שהרמב"ן מתכוון לניצחונות האיסלאם במזרח. לשונו של הרמב"ן מרמזת לחיה הרביעית של רניאל ז ז, והרי הרמב"ן התנגד בתוקף לשיטה הרואה בחיה זו סמל לישמעאל. אלא 'אומה' זו על-כרחך אדום היא. 'חידושה' בתחילת האלף השישי (1246) מתייחסת כנראה לניצחונות המזהירים של הרקונקויסטה

נראה כי מתוך תחושה ספרדית זו של עדיפות אדום על ישמעאל צמח המאמר: 'תחת אדום ולא תחת ישמעאל'²³. בשימושו של ר' בחיי משקף המאמר משפט רטרוספקטיבי על המעבר מישמעאל לאדום. אבל אם באמת קדם מאמר זה לר' בחיי, ייתכן כי לכתחילה שימש גם כסיסמה: בשנות מהומה ומבוכה כשתמהו רבים אנה לפנות, הוסיף מאמר זה מעין אסמכתה תלמודית להכרעת המנהיגות הספרדית — 'תחת אדום ולא תחת ישמעאל'. דברי הסתייגות ממאמר זה שומעים אנו, במאה ה"ו, מפי המקובל האיטלקי ר' אליהו חיים מג'נאצאנו:

יצחק... תיקן צינורות השמאל... ולכן יצא ממנו עשו שהוא יותר קשה מישמעאל ובני קטורה... ואל יטעה אותך מה ששגור בפי העולם 'תחת אדום ולא תחת ישמעאל', כי הגירסא בהפך בגמרות המדויקות...²⁴.

דבריו של ר' אליהו חיים מג'נאצאנו חשובים לנו מכמה בחינות. הם מוכיחים שהמאמר היה יותר מחידוש ספרותי גרידא. הוא היה 'שגור בפי העולם' גם במאות שלאחר ר' בחיי, והגיע אפילו לחכמי איטליה²⁵. אין ספק כי ר' אליהו חיים מרמז לדברי התלמוד הבבלי, שבת יא ע"א ושתי נוסחאותיה. דבריו מאשרים את הנחתנו כי המאמר שימש אסמכתה תלמודית פופולארית למשפט ההשוואתי לטובת אדום. הסתייגותו של ר' אליהו חיים באה לתקן את אי ההתאמה, שמצאנו אצל מקובלי ספרד של המאה הי"ג, בין רשעתו המיטאפיסית של עשו ועדיפותו הפוליטית-ריאלית. אולי היא משקפת את ירידת מצבם הפוליטי של יהודי אירופה לקראת סוף ימי הביניים, אלא שדווקא באיטליה היה מצבם נוח יחסית אותה שעה. אפשר גם כן כי המאמר 'תחת אדום ולא תחת ישמעאל' היה ספרדי במקורו וברוחו, ואף שהיה ידוע בין חכמי איטליה, לא שיקף לגמרי את תחושתם²⁶.

בספרד, ממש באותה שעה. מעניינים מאוד לעניינינו הם דברי הרמב"ן בפירושו לדברים ב ד (מהדורת שעוועל, עמ' 351): 'וטעם "אחיכם בני עשו" — שיחוס ישראל מן אברהם, וכל זרעו אחים, כי כולם הם נמולים. וזה טעם "לא תתעב אדומי כי אחיך הוא" (דברים כג ח). רק בני הפילגשים ישמעאל ומדין וכל בני קטורה אינם באחוה מן הכתוב "כי ביצחק יקרא לך זרע" (בראשית כא יב). על הקושי שבדברים אלה מבחינת המקורות התלמודיים, ראה בהערות הרב שעוועל שם. ייתכן כי גם כאן נשמע הד לתחושת 'תחת אדום ולא תחת ישמעאל'. והשווה דברי הרמב"ן על 'לא תתעב אדומי' לפירושו הנ"ל של ר' יוסף גייקטיליה.

23 השווה דברי הרד"ק — שאביו ברח מן אל-אנדלוס לפרובאנס — בפירושו לתהלים כב יז: 'הנה אנחנו בגלות... לא נוכל לצאת ממנה שלא נהיה ביד הטורפים, כי אם נצא מרשות הישמעאלים נבוא ברשות הערלים' (הפירוש השלם על תהלים, מהדורת א' דרום, ירושלים תשכ"ז, עמ' מז). נראה כי תחושה זו של שוויון אדום וישמעאל משקפת את המצב בפרובאנס ולא היתה נפוצה אותה שעה בספרד; ראה מה שכתבתי ב-, I. Twersky (ed.),

Studies in Medieval Jewish History and Literature, Cambridge 1979, p. 227, n. 102

24 אגרת חמודות, מהדורת A. W. Greenup, לונדון תרע"ב, עמ' 58. אני מודה לידידי ש"ז ליימן שהעמידני על מקור חשוב זה.

25 אפשר שהמאמר הגיע גם לר' מנשה בן ישראל 'מפי העולם'. אומנם נראה יותר שר' מנשה מצאו בפירוש ר' בחיי. ציטטת המאמר בש"ך על התורה לבראשית כה כח (מובא אצל ר' מרגליות, ניצוצי זהר, לזוהר ח"ב, יז ע"א) כמעט ברור שאף היא על-פי ר' בחיי.

26 השווה, למשל, ר' עובדיה מברנטורא, אצל: א' יערי, אגרות ארץ ישראל, תל-אביב תש"ג, עמ' 128, 159–158.

אפילו אצל יהודי ספרד, במאות הי"ד והט"ו, נעשתה האמונה הישנה בעדיפות אדום על ישמעאל בעייתית ביותר. הרי ברמותה הקודרת של גלות ישמעאל נצטרפו שני יסודות — השפלה ושמד. עם הגברת הלחץ להמרה בספרד הנוצרית — ובפרט לאחר גזירות קנ"א — נעשתה ישמעאל מפלט לאנוסי אדום²⁷. אומנם אם לעניין שמד הוחלף ישמעאל באדום, נדמה כי עדיין דמותו של ישמעאל כמעליב ושונא יותר, בעינה עמדה. לגבי המהגרים לאפריקה הצפונית בעקבות גזירות קנ"א היתה כנראה תחושה שהם עוזבים 'גן עדן' ובוחרים בשפלות ועוני לשם שמיים בארצות ערב²⁸. ואפילו לאחר הגירוש יכול היה ר' שלמה אבן וירגה להחזיק בדעה הישנה, כי שנאת ישמעאל גדולה מזו של אדום, כפי שנראה מן הקטע הבא בספרו, שבט יהודה:

... אמר המלך לשריו: מה השנאה הגדולה הזאת שהנוצרים שונאים ליהודים? ואם מצד שהרגו את מושיענו — הנה הערביים שונאים ליהודים יותר ולא הרגו לנביאיהם, כי שמעתי שלא יניחום לעלות במסילה אלא באמצע הדרך כסוסים...²⁹.

נראה כי תחושה זו היתה יסוד באמונת המנהיגות היהודית בספרד עד גמירא כי למרות הכל — 'תחת אדום ולא תחת ישמעאל'.

הקטע הנ"ל בשבט יהודה בא בתוך סיפור על עליית דם: לאחר שנשתכנע מלך ספרדי דמיוני-טיפוסי שאין אמת בעלילת הדם, תָּמַהּ הוא על עומק השנאה ליהודים ושואל את השאלה המצוטטת למעלה. שאלתו מעוררת את תשומת לב הקורא להריגה הבאה: 'הערביים שונאים ליהודים יותר', אך עלילות דם נמצאות דווקא אצל הנוצרים. חריגה זו עצמה היא העומדת ביסוד טיעונו המעניין של ר' מנשה בן ישראל ב-

27 ראה הסברו המעניין של ר' נסים גירונדי לחילוק האומות בדור הפלגה:

... בעת ההיא היו כל בני העולם נוסדים על אמונות נפסדות... ואין ספק כי אותם הצדיקים אשר היו יחידים בדורות ההם היה להם חלוק האומות והממשלות לטוב ולתועלת, כי כאשר תצר להם האומה באיזה מלכות, ישוטטו אל ארץ אחרת שיוכלו שם לעבוד הש"י כרצונם, כאשר קרה לנו בגלותינו היום, כי כאשר נתחדש שמד בארץ ישמעאל ינוסו פליטיהם אל ארץ אדום, ומאדום אל ארץ ישמעאל (דרשות הר"ן, מהדורת א"ל פלדמן, ירושלים תשל"ד, עמ' 6, והערות 66–67).

דברי הר"ן לכאורה מורים על הגירה מאדום לישמעאל כבר קודם לפרעות קנ"א, והדברים צריכים עיון. על הגירה לישמעאל בעקבות פרעות קנ"א ראה המקורות אצל: ב"צ דינור, 'תנועת עליה מספרד לא"י אחרי גזירת קנ"א', ציון, לב (תשכ"ז), עמ' 167–168.

28 ראה למשל שירו של ר' שלמה דא פיארה לר' משה גבאי: 'ארץ אדום כגליל סדום תחשב... וקרא פני מלך — פני כלב... טובים וגן עדנם כתפתה תחשב... להם משל מושלים אלי צרעה משל: "לא דבשך אחפץ ולא עקצך, ומחוז ערב לך יערב במעט ורב עם סות מלחים או מעיל בוצך... ובחר לך שפלות בלי זלות..." (דיואן שלמה בן משולם דאפיירה, מהדורת ש' ברנשטיין, ניו יורק תש"ג, עמ' 55). וראה: בער (לעיל, הערה 17), עמ' 299.

29 ר' שלמה ׳ וירגה, שבט יהודה, מהדורת ע' שוחט, ירושלים תש"ז, עמ' 154. וזה למרות דברי אבן וירגה עצמו כי מן קנ"א 'והלאה היו רוב קהלות ספרד במצור ובמצוק, וכל יום קללתו מרובה משל חבירו, ומחשבת העם או רובם — איך יוכלו לכלות שארית ישראל' (שם, עמ' 119).

Vindiciae Judaeorum, ועל-כן ייתכן כי טיעונו של ר' מנשה הושפע מן הקטע הנ"ל בשבט יהודה.

הד להעדפה הישנה לאדום נשמע אפילו אצל מגורשי ספרד המתייחסים באופן מאוזן יותר לשתי האומות. כך, למשל, ר' אברהם סבע, הקובל במרירות על שתיהן, אך רואה את אדום כאויב תרבותי יותר: 'אדום... בחכמתם יעשו כל רע לישראל, אבל אינם הורגים ומכים בידים', כמו ישמעאל³⁰. אומנם במאה הט"ז נדמה כי שוב לא היה מקום להחליט — 'תחת אדום ולא תחת ישמעאל'³¹. עם גירוש היהודים מספרד והשמד בפורטוגאל, עליית הקיסרות העות'מאנית, חשיבותה החדשה של ארץ-ישראל, ואחר-כך גם הקונטרס-רפורמאציה באיטליה, נעתקה נקודת הכובד של היהדות הספרדית לאזורי הים התיכון המוסלמי. אומנם, כבר בסוף המאה החל להסתמן מפנה מערבה³². וכש'החייה' ר' מנשה בן ישראל את המאמר 'תחת אדום ולא תחת ישמעאל', מתוך ניסיונם של הספרדים בהולנד של המאה הי"ז, ניכרים בשימושו סימניה של תקופה חדשה.

לגולי אל-אנדלוס במאה הי"ב נראתה התרבות הנוצרית כרברית לעומת התרבות הערבית³³. פגם זה הוא כנראה שמנע את מקצתם מלבקש מפלט 'תחת אדום'. הרמב"ם — שמשפחתו הכריעה לצד העולם הערבי — תמה על ר' שמואל אבן תיבון 'היאך... בן שנוולד בין העלגים... ירדוף אחרי החכמות'...³⁴. אומנם אבן תיבון עצמו, מתוך ניסיונו בדרום צרפת של המאה הי"ג, הכיר כבר כי 'החכמות האמיתיות נתפרסמו מאד באומות שאנו תחת

30 אצל בן-ששון (לעיל, הערה 9), עמ' 47. הדברים אמורים מתוך שנהא לשתי האומות; אומנם הטענה כי אדום 'אינם הורגים ומכים בידים' עדיין נראית תמוהה. ואולי כוונתו בעיקר למלכות ולכמורה הגבוהה. בעניין יחס מגורשי ספרד למלכות השווה בן-ששון, שם, עמ' 59–53; Y. H. Yerushalmi, *The Lisbon Massacre of 1506 and the Royal Image in the* 1976; *Shebet Yehudah*, Cincinnati 1976. "הקר", 'כרוניקות חדשות על גירוש היהודים מספרד', ציון, מד (תשל"ט), עמ' 201–238.

31 המאמר, אומנם, היה ידוע במאה הט"ז. הוא מצוטט ב'דרוש על הגאולה' לרבי שלמה לבית טוראל, מקובלי צפת:

דע כי כשרבים מבני ישראל ואפי' יחיד כבוש או משועבד או שבוי תחת יד בני עשו, כשיחפלו לה' ית' שיצילנו מידם הוא נענה ואינו צריך כל כך זכות בעבור שבני עשו שנואים מאתו ית' כדכתי' ואת עשו שנאתי. אמנם כשהוא כבוש תחת יד בני ישמעאל ומתפלל לה' ית' שיצילנו מידם אזי צריך זכות גדול להנצל מידם בעבור שהם מבורכים מאתו ית' כדכתי' ולישמעאל שמעתני הנה ברכתי אותו. וזו היתה כונתם ז"ל תחת אדום ולא תחת ישמעאל... (מהדורת ג' שלום, ספונות, א [תשי"ז], עמ' 66).

אך פירושו התיאולוגי של ר' שלמה, שולל מן המאמר כל תוכן פוליטי-ריאלי. הצורך להוציא את המאמר מפרוטו משקף אולי את העובדה שכבר קשה היה לקבל את פירושו הפוליטי המסורתי. אני מודה לידידי ד' ברגר, שהעמידני על מקור זה.

32 ראה למשל: ש' אטינגר, תולדות ישראל בעת החדשה, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 22–23.

33 ראה למשל: בער (לעיל, הערה 17), עמ' 35–38.

34 קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו, ג, לייפציג 1859, עמ' 27. אומנם נראה כי הרמב"ם עצמו הרגיש בסוף ימיו כי עתידה הרוחני של האומה הוא עתה תחת אדום; ראה איגרתו לחכמי לונדל, שם, עמ' 44. וראה: ח"ה בן-ששון, 'ייחוד עם ישראל לדעת בני המאה השתים-עשרה', פרקים, ב (תשכ"ט–תשל"ד), עמ' 179.

ממשלתם ובארצותם יותר ויותר מהתפרסמם בארצות ישמעאל³⁵. בספרד – שתרבותה הנוצרית פיגרה יחסית³⁶ – נראה כי חשו במפנה זה רק מאוחר יותר. אומנם אצל גולי ספרד כבר ברור כי נהפכה הערכת אבותיהם גולי אל-אנדלוס: עכשיו נראית התרבות הערבית נחותה מן התרבות הנוצרית³⁷. אך עדיין נתפסת התרבות הנוצרית כדתית בעיקרה, עיקשית במגמתה, ומהווה כלי נשק מסוכן ביד רשעי אדום נגד ישראל³⁸. לא כן אצל ר' מנשה בן ישראל. הוא מנמק את עדיפותה של גלות אדום בכך שהנוצרים הם 'עם יותר מנומס ומשכיל, ובעלי מדיניות יותר טובה'. אם כי בוודאי יש כאן שבח טאקטי לנמעניו הנוצרים, נדמה כי בניסוחו של ר' מנשה יצאנו כבר מתחום מושגי ימי-הביניים. ר' מנשה לא רק מניח עליונות מוחלטת לתרבות המערבית-נוצרית, אלא שהוא מגדיר את כוחה של תרבות זו במונחים לגמרי חילוניים. ר' מנשה אומנם מדבר על 'שביטנו... תחת הנוצרים' – למושגי המאה הי"ח עדיין לא הגענו – אך הוא כבר מניח יחס ישיר וטבעי בין תרבותה הראציונאלית של אירופה לבין סובלנות דתית. לצורכי פרשנותו מזהה ר' מנשה את אדום עם המושג ההולך ומתיישן של Christianitas. אך נדמה כי כוונתו בעיקר למערב אירופה המתקדמת – ובפרט למדינות הפרוטסטנטיות-קאפיטאליסטיות³⁹. ר' מנשה כנראה חש במוקדם כי עתידה של היהדות הוא בהפיכת כיוון התנועה המזרחית של המאות הקודמות – 'תחת אדום [המערבית] ולא תחת ישמעאל'⁴⁰.

- 35 ר' שמואל אבן תיבון, מאמר יקוו המים, פרסבורג תקצ"ז, עמ' 175.
 - 36 ראה למשל: A. Deyermond, *A Literary History of Spain: The Middle Ages*, London 1971, pp. 55–58; G. Fraile, *Historia de la Filosofía Española*, I, Madrid 1971, pp. 148f.
 - 37 ראה: בן-ששון (לעיל, הערה 9), עמ' 47–64; הנ"ל, 'גלות וגאולה בעיניו של דור גולי ספרד', ספרי-יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 219–221.
 - 38 שם, שם.
 - 39 על הרעיון של Christianitas ויחסו לרעיון של אירופה, ראה: D. Hay, *Europe: The Emergence of an Idea*, Edinburgh 1957.
 - 40 על המגמה הריאליסטית בפעילות ר' מנשה בתקופה זו, ראה: I. Schorsch, 'From Messianism to Realpolitik: Menasseh ben Israel and the Readmission of the Jews to England', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, XLV (1978), pp. 187–208.
- על מובאה אחרת של המאמר 'תחת אדום ולא תחת ישמעאל' במאה הי"ז, העמידני פרופ' מ' אידל. בספר תורת נתן לר' נתן שפירא ירושלמי, בתוך דיון קבלי על ארבעה המלכים שבבראשית יד א, ויחסם לארבע המלכויות, נאמר: 'ונודע מ"ש הרב זלה"ה [האר"י] שזה המלכות הרביעי הוא נחלק לב' מלכויות שהוא אדום וישמעאל... וזהו רמז ותדע"ל מל"ך גוי"ם, ס"ת [סופי תיבות] מל"ך. ר"ל המלך שכתוב בפירוש הוא אדום, והמלך הרומוז בס"ת הוא ישמעאל, שהוא דין... לכן ארז"ל תחת אדום ולא תחת ישמעאל, שהוא יותר דין' (תורת נתן, ירושלים תשל"א, יג ע"ב). ר' נתן היה 'אשכנזי מקראקא ש"הסתרפרד" (ג' שלום, שבתי צבי, א, תל אביב תשכ"ז, עמ' 74, הערה 2). קשה לדעת אם דבריו כאן באמת משקפים הערכה פוליטית. הרי ר' נתן עצמו הדגיש באחת מדרשותיו את כובד עול הגלות 'בצפון... כמו ארץ פולניא וארץ רוסיא' (שם). אלא שר' נתן שהה, כשליח הקהילה הירושלמית, בהולנד ובאיטליה, ואינו מן הנמנע כי הכיר בעדיפותה הפוליטית החדשה של אירופה המערבית. אומנם, אפילו אם נניח שדברי ר' נתן שפירא משקפים את המצב הפוליטי החדש, ברור שהסברו למצב זה שונה תכלית השינוי מהסברו של ר' מנשה בן ישראל. הוא היה גם רחוק מלהסיק את המסקנות המעשיות של ר' מנשה. בעוד שר' מנשה פעל למען שיבת היהודים לאנגליה, הטיף ר' נתן לשיבת ציון; ראה שלום, שם, עמ' 56–58.